

**ROZWÓJ OSADNICTWA I JEGO WPŁYW
NA KRAJOBRAZ
NA PRZYKŁADZIE ZIEMI KRAKOWSKIEJ**

DEVELOPMENT OF SETTLEMENT
AND ITS INFLUENCE ON LANDSCAPE:
CASE STUDY OF THE CRACOW PROVINCE

Bogusław Krasnowolski

Akademia Pedagogiczna w Krakowie

Słowa kluczowe: krajobraz, architektura krajobrazu, planowanie przestrzenne, Małopolska, Kraków

Keywords: landscape, landscape architecture, spatial planning, Malopolska, Cracow

Rozwój osadnictwa zawsze powoduje przeobrażenia krajobrazu. Dzięki osadnictwu krajobraz naturalny, nie związany z ludzką działalnością, stopniowo zanika na rzecz kulturowego, ten zaś w krańcowych przypadkach może stawać się krajobrazem zdewastowanym.

Badań nad historią osadnictwa i przemianami krajobrazu na ogół nie prowadzono równoległe. Obszernej literaturze o procesach osadniczych w Małopolsce (omawianie tej literatury przekraczałoby ramy niniejszego artykułu) nie towarzyszą równie gruntowne badania krajobrazu. Zainteresowanie nim pojawiło się późno, zrazu nie u badaczy, lecz artystów, zwłaszcza w malarstwie romantyzmu, wraz z pierwszymi wycieczkami w Tatry i jurajskie dolinki, wraz z początkami karpackich uzdrowisk. Literatura naukowa i konserwatorska ma tu genezę znacznie późniejszą, sięgającą przełomu XIX/XX w. Jej publicystyczny zrazu charakter wiązał się z interwencjami środowisk konserwatorskich, przerażonych tempem zmian zachodzących zwłaszcza w krajobrazach miejskich; możnaby tu wskazać publikacje Karola Knausa (1893), Stanisława Tomkowicza (1909), Leona Pinińskiego (1912). Dla współczesnej metodologii szczególne znaczenie mają prace Witolda Czesława Krassowskiego (1977), Hanny Pieńkowskiej (1977 – pojęcie zabytkowych struktur przestrzennych) i Janusza Bogdanowskiego (1976), który definiował m. in. wspomniane kategorie krajobrazu naturalnego, kulturowego, zdewastowanego. Specyfikę krajobrazu kulturowego Małopolski wielokrotnie akcentował Marian Kornecki (1982, 1983, 1984, 1987, 1988, 1991, 1994, 1999). W ramach dawnej Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej krakowskiego oddziału Pracowni Konserwacji Zabytków, pod kierunkiem Zbigniewa Beiersdorfa i niżej podpisanego opracowywano – wykorzystując metody zaproponowane przez Bogdanowskiego – studia historyczno-urbanistyczne licznych miast i wsi małopolskich, kładące nacisk na definiowanie historycznego krajobrazu i problematykę jego ochrony. Na studiach tych oraz na publika-

cjach autora dotyczących układów przestrzennych (Krasnowolski, 2004; 2006; 2007) oparty został niniejszy artykuł.

Fazy przekształceń krajobrazowych pokrywają się z fazami rozwoju osadnictwa. W Małopolsce pierwszy okres, w którym wyraźnie zaobserwować można kształtowanie krajobrazu kulturowego, przypada na **wiek IX – pocz. X w.**, gdy tworzone były wczesnopiętowieczne organizmy. Szczególne miejsce zajmowało państwo, którego ośrodek koncentracji władzy znalazł się w Krakowie, ściślej na Wawelu. W skład owego państwa wchodziłyby też grody m. in. w Stradowie, Łapczycy, Zawadzie Lanckorońskiej, może również w Będzinie, Naszacowicach, Trzciny. Organizacja grodowa byłaby tu na tyle silna, że część z nich – w tym wymienione – przetrwała włączenie do państwa piastowskiego, funkcjonując co najmniej do 1. połowy XI w. Materialną podstawę dla władców stanowiły bogactwa mineralne: solanki rejonu Sidziny, Wieliczki, Bochni, rudy darniowe z dolin rzecznych, srebro z okolic Olkusza (Radwański, 2003; Kurnatowska, 2005; Poleski, 2005). W krajobrazie pojawiły się zatem wielkie grody, otoczone fortyfikacjami ziemno-drewnianymi, będące zarówno siedzibami władców (Wawel), niekiedy z wyodrębnionymi podgrodziami (zapewne zachodnia część wzgórza wawelskiego, otoczony palisadą Okół), jak punktami schronienia dla ludności zamieszkującej osady otwarte. Dominantami krajobrazu stawały się kopce z krakowskimi na czele (miały przejść do legendy o Kraku i Wandzie), może symboliczne mogiły i ośrodki kultu, wokół których dopatrywać się można nekropolii z kurhanami. Ścisły związek struktur osadniczych z krajobrazem wyrażał się w wykorzystywaniu naturalnych walorów obronnych, w zależności zagęszczenia osadnictwa od żyzności ziem, w unikaniu teras zalewowych.

Rewolucyjna zmiana, jaką było **wprowadzenie chrześcijaństwa** (w Małopolsce albo w dobie zależności od Czech ok. poł. X w, albo w wyniku włączenia do państwa Mieszka I ok. 990 r.), wywarła znaczący wpływ na kształtowanie krajobrazu. Kamienne *palatia* władców i świątynie nowego Boga, niewielkie w zestawieniu z zachodnimi pierwowzorami, jawić się musiały jako gigantyczne ludziom, których doświadczenia nie wychodziły poza drewniane chaty, ziemianki, półziemianki. Począwszy od tego okresu dominantą krajobrazu stawała się świątynia. Rozpoczęła się wielka kariera Krakowa i Wawelu jako bezprecedensowego w Europie Środkowej centrum życia religijnego, z co najmniej dziewięcioma kamiennymi świątyniami, spośród których wznoszona od 1000 r. katedra skalą założenia odpowiadała zachodnim standardom (Pianowski, 2006). Od tego okresu datuje się zdecydowane zróżnicowanie zokcydentalizowanego przez sakralne fundacje krajobrazu wawelskiego – a od XII w. krakowskiego – i wciąż tradycyjnego krajobrazu reszty Małopolski, gdzie nieliczne kościoły kamienne pozostawały wyjątkiem.

Rozwój romańskiej architektury sakralnej w XII i w 1. połowie XIII w., związany z monarszymi i możnowładczymi fundacjami oraz aktywnością zakonów – zwłaszcza benedyktynów i cystersów, także norbertanów i „bożogrobców” – wprowadzał w krajobrazie nowe zjawiska i dominanty. Szerzenie kultury rolnej w dobrach klasztornych przyczyniało się do przeobrażeń krajobrazów naturalnych w kulturowe, zdominowane przez osadnictwo wiejskie (badania nad zagospodarowywaniem dóbr klasztornych zapoczątkowali: B. Ulanowski (1895) i A. Hirschberg (1925)). Dominanty – mimo dokonywanych w ciągu wieków przeobrażeń architektonicznych – przetrwały w zasadzie do dzisiaj, jak wyniesione na skałę ponad doliną Wisły tynieckie opactwo benedyktynów, górujący na nizinie nadwiślańskiej zespół mogiłskich Cystersów, zespoły cysterskie Jędrzejowa, Koprzywnicy, Wąchocka, Sulejowa, miechowski zespół Bożogrobców, niewielkie kościoły wiejskie z emporami dla

rycerskich fundatorów (Prandocin, Wysocice). Niecodzienność murowanych świątyn w krajobrazie znajdowała odzwierciedlenie w nazewnictwie (podkrakowski Biały Kościół, dawny Czchów jako *Alba Ecclesia*).

Radykalne przekształcenia krajobrazu przyniosła **dość osadnictwa na prawie niemieckim**, przypadająca w Małopolsce na 2. połowę XIII i XIV w., z kulminacją pod rządami Kazimierza Wielkiego w latach 1333-1370 (Schlesinger, 1975; Gieysztor, Roslanowski red., 1976; Berdecka, 1982; Gawlas, 1999). Powodzenie akcji osadniczych, zależne od masowości zjawiska, sprzyjało tworzeniu kompleksów złożonych z mniejszych i większych miast oraz licznych wsi. Miejscowości te, niezależnie, czy dziedziczące tradycje (i nazwy) osad przedlokacyjnych, czy kształtowane na surowym korzeniu, otrzymywały nowe, regularne układy przestrzenne, wytyczone w oparciu o geometryczne zasady i dokładnie określone miary. Powierzchnia lokacyjnego miasta lub wsi, w ramach granic opartych z reguły o proste figury geometryczne, cechowała się pełną podzielnością, z wyraźnie określonym osadniczym centrum i równie wyraźnie określonymi terenami otwartymi, zajęte przez pola uprawne, łąki, pastwisko i las. W ciągu niespełna półtora wieku doszło do kompletnego podzielenia terytorium Małopolski (podobnie jak Wielkopolski, wcześniej Śląska i Pomorza, później Mazowsza) z ukształtowaniem granic linowych: państwa, poszczególnych miejscowości i własności. Przekształcenia te, wraz z fundacjami kościołów, budową zamków i kształtowaniem sieci drożnej określane mianem *melioratio terrae* (terminu tego użył w 1225 r. arcybiskup gnieźnieński; Zientara, 1975), pozostawiły widoczne do dzisiaj ślady w krajobrazie kulturowym.

Centrum lokacyjnego miasta, z reguły wykorzystujące naturalne walory obronne, lokalizowane na terenie uprzednio niezasiedlonym lub słabo zasiedlonym (dla minimalizowania konfliktów własnościowych), otrzymywało oparty na geometrycznych zasadach plan szachownicowy. W nielicznych dużych miastach (z Krakowem na czele) plan ten był skomplikowany i rozbudowany, w liczniejszych małych – prosty, często ograniczony do dziewięciu kwadratów, z których środkowy stawał się rynkiem, jeden z narożnych przeznaczano na kościół parafialny z cmentarzem, zaś pozostałe dzielono na działki siedliskowe. Zabudowa wpisana w plan – będący jednocześnie perspektywicznym programem – realizowała różne funkcje miejskie. Dominantą krajobrazu stawał się kościół parafialny, często przez wieki jedyna murowana budowla niewielkiego miasta. W panoramach większych miast pojawiały się kościoły i klasztory nowych zakonów: franciszkanów i dominikanów. Funkcje handlowe realizowały kramy w obrębie rynku, gdzie wznoszono też ratusz. Funkcje mieszkalne realizowały domy, wpisane w działki siedliskowe, poza największymi miastami wyłącznie drewniane, parterowe. Odmienność krajobrazu lokowanego w 1257 r. Krakowa szczególnie silnie akcentowała zwarta zabudowa złożona z murowanych kamienic, w ciągu XIV stulecia tworzących zwarte ciągi zabudowy o piętrowych co najmniej gabarytach i wysokich dachach. Społeczną stratyfikację przestrzeni miejskiej podkreślały przedproża domów przyrynkowych (w małych, „drewnianych” miastach, odpowiadały im zapewne podcienia). Kamienice – których materiał i formy akcentowały prestiż właścicieli – pojawiały się też w niektórych innych miastach, zwłaszcza górniczych (Olkusz, Bochnia, Wieliczka), w biskupim Sławkowie i przy rynku krakowskiego Kazimierza, ustępując jednak domom drewnianym. Charakterystyczna dla średniowiecznego miasta ostra granica między zabudowanym osadniczym centrum a niezabudowanymi terenami otwartymi – to zarazem linia obronna. Wysokie koszty budownictwa murowanego decydowały, że rzadko (i późno) była ona akcentowana murem z bramami i basztami, tworzącym pierwszy plan panoramy miejskiej (Widawski, 1973).

Nawet w Krakowie pierwsze, ziemne – fortyfikacje powstały dopiero ok. 1285 r., mury zaś poczęto wznosić w końcu XIII w. za panowania Wacława II Czeskiego. Z jego rządami czeskimi wiązała się zapewne budowa murów obronnych Olkusza i Biecza, z dobą kazimierzowską m. in. Kazimierza, Wieliczki, Skawiny, Lelowa, Dobczyc, Będzina. Większość miast nigdy trwałych fortyfikacji nie otrzymała: linię obronną tworzyły drewniane parkany.

Zwarty charakter miały też centra osadnicze lokacyjnych wsi przybierające formę trójpa-smowego nawsia, przypominającego niektóre najstarsze założenia lokacyjnych miast (w Małopolsce wypierane przez układy szachownicowe). Pasma środkowe stanowiła wspólna łąka, łącząca obie skrajne działki siedliskowe, zabudowywane przez drewniane zagrody. We wsiach będących siedzibami parafii dominantą stawał się kościół, z reguły drewniany, stają-cy się z czasem synonimem rodzimego krajobrazu wiejskiego (Kornecki, 1999).

Zagospodarowanie terenów otwartych w miastach i wsiach było w zasadzie identyczne. Dominującym w krajobrazie elementem stawały się regularnie rozmierzone w łąkach fran-końskich kompleksy rolne, ciągnące się od granic osadniczych centrów po granice miejscowości, obejmujące równoległe do siebie pasma poszczególnych ról. Ich silnie wydłużone formy wynikały ze struktury łąna, przystosowanej do orki pługiem, ze zminimalizowaniem ilości nawrotów zaprzęgu. W miejscowościach położonych na terenach górskich wytyczanie i karczowanie pól obejmowało tylko część (niekiedy niewielką) całej powierzchni. Na terenach nieprzydatnych dla upraw pozostawano lasy (tereny górzyste) lub zakładano łąki i pastwiska (tereny nawiedzane przez powodzie). Regularne rozłogi ról, dyspozycje łąk i lasów – to elementy o wyjątkowej trwałości, w znacznym stopniu do dzisiaj tworzące otwarte krajobrazy.

Rozwijaniu osadnictwa towarzyszył rozwój zamków monarszych, rycerskich i bisku-pich. Wykorzystujące naturalne walory obronne, sytuowane na wzniesieniach, stawały się dominantami krajobrazowymi, akcentującymi prestiż pana feudalnego. Różnorodne funkcje i okresy budowy, wbrew wcześniejszym interpretacjom (Langerówna, 1929; Bogdanowski, 1964, 1993), raczej nie pozwalają widzieć w nich konsekwentnie tworzonych systemów obronnych (Kołodziejcki, 2001; Laberschek, 2000).

Doba osadnictwa na prawie niemieckim przyniosła pełne zagospodarowanie całej po-wierzchni Małopolski, z wyeliminowaniem terenów o nieustalone funkcji i nieustalonym sta-tusie własnościowym. Miejsce stref wpływów – niekiedy zazębiających się ze sobą, kiedy indziej nie dochodzących do siebie – zastąpiły granice liniowe, miejsce żywiołowo kształto-wanej zabudowy poszczególnych osad geometryczne układy, w których ściśle wymierzone powierzchnie działek czy ról stwarzały podstawy obliczania wysokości czynszów. Dalszy rozwój osadnictwa i związane z nim przeobrażenia krajobrazu w dobie późnośredniowiecznej i nowożytnej mogły dokonywać się tylko przez modyfikowanie istniejących struktur przestrzennych, przez „wycinanie” nowych miejscowości ze starszych. **Okres od przelo-mu XIV/XV w. po klęski zapoczątkowane „potopem” szwedzkim (1655–1657)** przy-niósł powiększenie dystansu między europejskim krajobrazem miejskim Krakowa a wyglą-dem pozostałych miejscowości. Reprezentatywna jest opinia włoskiego humanisty Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (późniejszego papieża Piusa II), który przed połową XV w. stwierdził: *Civitates Poloniae praeter Cracoviam parum nitide* (Pieradzka, 1937).

Rozkwit Krakowa w dobie późnego średniowiecza to wypełnianie coraz okazalszą zabu-dową murowaną lokacyjnych układów urbanistycznych z XIII i XIV wieku i rozwój przed-mieść z własnymi kościołami i zespołami klasztornymi. Bogata, późnogotycka gotycko-re-nesansowa architektura krakowskiego mieszczaństwa i lgnącego do stolicy rycerstwa sta-

nowiła zdumiewający kontrast ze „zgrzebnością” form z doby polokacyjnej. Odrębny krajobraz zyskała ulica Kanonicza (Bicz-Suknarowska, Niewalda, Rojkowska, 1996), nazwana tak po raz pierwszy w roku 1401, gdy zwarta zabudowa w pierzejach zastąpiła proste, najstarsze domy. Siedziby kanoników kapituły katedralnej do początku XVI stulecia przekształciły się w okazałe pałace miejskie, różne w wyglądzie i programie od mieszczańskich kamienic. Nową treścią i nowym zjawiskiem w krajobrazie stały się kształtowane od 1400 r. kolegia i bursy uniwersyteckie. Przebudowy objęły wszystkie zespoły kościelne. Monumentalne, gotyckie świątynie – dominanty krajobrazu miejskiego Krakowa i Kazimierza – od końca XIV w. po wiek XV otrzymywały charakterystyczne dla lokalnej odmiany gotyku, potężne, bazylikowe korpusy, wzorowane na rozwiązaniu katedry wawelskiej. Nową oprawę architektoniczną o symbolicznej wymowie, znaczącą w panoramie Kazimierza, zyskała Skałka, gdzie część wczesnośredniowiecznej rotundy, traktowana jako relikwia związana ze św. Stanisławem, włączono do ceglanoego kościoła, przy którym – za sprawą długoszowej fundacji – rozwijał się klasztor Paulinów (Krasnowolska, Kmietowicz-Drathowa, 1998). Wraz z rozbudową systemu obronnego Krakowa (i w skromniejszej skali Kazimierza), postępującą równoległe do wzrostu siły ogniowej artylerii, wzbogacany był „pierwszy plan” krakowskich panoram. Znamionowały go ceglane nadbudowy coraz liczniejszych baszt, podniesienie korony muru głównego, wprowadzenie drugiej linii murów i drugiej fosy, rozwój przedbramii z powstaniem ok. 1498 r. Barbakanu.

Rozwój funkcji sakralnej (Witkowska, 2002) czynił z Krakowa „miasto święte”. XV stulecie, gdy przy krakowskich, kazimierskich i stradomskich kościołach żyli liczni świątobliwi duchowni, od XVII w. wejdzie do tutejszej tradycji jako *felix seculum Cracoviae*. Zjawisko to znalazło odzwierciedlenie w krajobrazie Krakowa, Kazimierza, Kleparza i przedmieść w postaci coraz liczniejszych, późnogotyckich kościołów.

Zjawiskiem znaczącym aż po schyłek Rzeczypospolitej stało się utworzenie kazimierskiego Miasta Żydowskiego (Wyrozumska, 1993; Krasnowolski, 1988). W wyniku decyzji Jana Olbrachta z 1494 r. dawne nawsie Bawołu, które może już wkrótce po włączeniu go do Kazimierza (1340) skupiało osadnictwo żydowskie, stało się centrum, z odmiennie niż w chrześcijańskiej części Krakowa kształtowaną zabudową mieszkalną i sakralną, z dominującą co najmniej od przełomu XV/XVI w. wysokim, gotyckim dachem Starej Bożnicy (Duda, 1998).

Przekształcenia Krakowa na początku ery nowożytnej (XVI w. – I poł. XVII w.) znamionowała szybka zmiana krajobrazu architektonicznego w duchu włoskiego renesansu i manieryzmu, od XVI/XVII w. także rzymskiego baroku. W tym nadał świetnym okresie dziejowym (w dobie Zygmunta Starego można mówić o apogeum krakowskiej architektury) pojawiły się objawy stagnacji. Właściwy Rzeczypospolitej niedorozwój mieszczaństwa zaznaczał się w krajobrazie powolnym wypieraniem mieszczańskich kamienic przez magnackie pałace (Komorowski, 1997; Fischinger, 2003) i kolejne zespoły klasztorne. I chociaż pochodzące z tego właśnie okresu pierwsze precyzyjne panoramy miasta (Banach, 1992; Firlet, 1998; Marsch, 2003) rejestrują krakowskie i kazimierskie fortyfikacje jako pierwszy plan widoków, to umocnienia te traciły swą rangę strategiczną.

Elity skupione przy królu, biskupie i kapitule katedralnej, już od sprowadzenia na Wawel Franciszka Florentczyka (1502) fascynowały się włoskimi detalami architektonicznymi, dodawanymi jak drogocenne klejnoty do późnogotyckich budowli. Wraz z działalnością Bartholomeo Berrecciego (1517-1537) i jego warsztatu, powierzchowne zrazu fascynacje objęły też bryły i elewacje budowli, kształtowanych w pełni wedle „sposobu włoskiego”. Jednocze-

śnie nowa moda szybko zwiększała zakres oddziaływania, pojawiając się w realizacjach podejmowanych nie tylko przez króla i kapitułę, lecz także mieszczaństwo, rycerstwo, kazimierskich Żydów (Fischinger, 1976, 1989). Odzwierciedleniem triumfu włoskiego poczucia formy architektonicznej była uchwała rady miejskiej Krakowa z 1541 r. *de tectum aedium novarum*, nakazująca wieńczenie nowych i przekształcanych budynków dachami pogrążonymi skrytymi za attyką. Powszechność attyk – które w krakowskiej tradycji, przy kolejnych modyfikacjach, miały przetrwać do XIX wieku – zbiegła się z eliminowaniem ceglanych elewacji na rzecz tynkowanych, z dekoracjami sgraffitowymi lub malarskimi.

Zmiany zachodziły też w krajobrazie okolic Krakowa. Renesansowa, włoska moda kształtowała zespoły podmiejskich willi i pałaców w ogrodowym otoczeniu. Do pierwszych założeń należała willa Justusa Decjusza na Woli Justowskiej, dzieło włoskich współpracowników Berrecciego (1533/34 – ok. 1535), zachowane jako willa Stanisława Lubomirskiego w formie późniejszej o niemal stulecie. Wyróżniały się dwór biskupa Samuela Maciejowskiego w Prądniku (1547) oraz pałac Stefana Batorego, Zygmunta III i Władysława IV w Łobzowie, możliwości elit krakowskiego mieszczaństwa prezentowała m.in. siedziba patrycjuszowskiego, włoskiego rodu Monelupich (Dayczak-Domanasiewicz, 2007; Krasnowolski, Rączka, 2007).

Nowe wartości i zjawiska pojawiły się w dobie wczesnego baroku, gdy dla elity – reprezentowanej przez dwór królewski i biskupów – głównym punktem odniesienia stał się Rzym; zjawisko to trwało w wieku XVIII (Małkiewicz, 1992; 2003). Właściwa dla krakowskiego krajobrazu od wczesnego średniowiecza rola zespołów kościelnych jako głównych dominant wzrosła wówczas wydatnie, wiążąc się z regresem mieszczaństwa. Zgodnie z duchem epoki – wpisując nowe zespoły architektoniczne zarówno w krajobraz miejski, jak otwarty, akcentowano walory kompozycji urbanistycznej. Widać to już w jezuickim kościele św. św. Piotra i Pawła (Małkiewicz, 1985), gdzie plac przed fasadą umożliwia jej eksponowanie. Barokowe kościoły i klasztory, fundowane licznie wewnątrz murów miejskich (Gapski, 1993), zajmowały miejsce kamienic mieszczańskich (nieistniejący kościół św. Urszuli z klasztorem Bonifratrów), dworów (kościół Matki Boskiej Śnieżnej z klasztorem Dominikanek, nieistniejący kościół św. św. Michała i Józefa z klasztorem Karmelitów Bosych); niekiedy stanowiły filie klasztorów spoza miasta (kościół św. Tomasza, nieistniejący Zwiastowania Najświętszej Marii Panny i św. Scholastyki, św. Norberta). Skromne budowle kościelne rozwijały się też w obrębie przedmieść i jurydyk. Poza miastem monumentalną kreacją krajobrazową stał się erem kamedułów na Bielanych (Kret, 1967).

Sakralizacja krajobrazu poprzez fundacje świątyń nie była specyfiką wyłącznie katolicką. 2 połowa wieku XVI i 1 połowa XVII przyniosły budowę sześciu bożnic w kazimierskim Mieście Żydowskim (Piechotkowie, 1999). Jednocześnie kształtowała się tu charakterystyczna socjotopografia: pierwotne tereny Miasta (rejon ul. Szerokiej), wypełnił zwarty kompleks murowanych w większości domów, podczas gdy tereny pozyskiwane wtórnie, zwłaszcza w r. 1608 (rejon dzisiejszego pl. Nowego i ul. Estery), drewniana zabudowa biedoty (Krasnowolski, 2004a).

Monumentalne założenie zamku Zygmunta Starego na Wawelu z dziedzińcem arkadowym (1507–1536) wpłynęło na szesnastowieczne przekształcenia średniowiecznych zamków rycerskich Ziemi Krakowskiej – m.in. Ogrodzieńca, Pieskowej Skały, Wiśnicza, Tenczyna (Dayczak-Domanasiewicz, 2007) – nowych dominant otwartego krajobrazu.

Rozmaicie przedstawiały się ówczesne przeobrażenia krajobrazu średnich i małych miast Ziemi Krakowskiej. Renesans w italianizującej postaci zakorzenił się jedynie w bogatszych

miastach, m. in. w Tarnowie Tarnowskich (attyki i podcieniami przyrynkowych kamienic, ratusz zależny stylowo od przebudowy krakowskich Sukiennic). W większości małych miast nadal dominowała zabudowa drewniana. Proces zakładania niewielkich miast prywatnych był zjawiskiem równoległym z ograniczaniem praw mieszczaństwa na rzecz szlachty. W granicach Ziemi Krakowskiej lokowano m.in. Okse (1554; miasto założone przez Mikołaja Reja), Sobków (1563), biskupi Tylicz (1612; adaptacja średniowiecznego układu Miastka); wyróżniali się tu Jordanowie, zakładając Zakliczyn nad Dunajcem (1558), Limanową (1565), Jordanów (1566) (Bogucka, Samsonowicz, 1986). Układy urbanistyczne nie odbiegały od najprostszych wzorów średniowiecznych, podobny był krajobraz zdominowany przez drewniane domy.

Większe ambicje prezentuje regularne założenie Nowego Wiśnicza, miasta założonego w 1616 r. staraniem Stanisława Lubomirskiego u stóp jego bastionowego zamku (1615-1621) i ufortyfikowanego, fundowanego przezeń klasztoru Karmelitów z lat 1622-1640 (Małkowska-Holcerowa, Kleszczyńska, 1975; Niewalda, 1975). Krajobraz prywatnego miasteczka zdominowanego przez bastionową twierdzę magnacką typu *palazzo in fortezza*, nie należał w Małopolsce do typowych zjawisk; wysoką klasą obronnego, bastionowego założenia cechował się dominujący ponad średniowieczną Pilicą zamek Jerzego Zbaraskiego (Janczykowski, 2004). Urbanistyczny i demograficzny rozwój Żywca, sprzężonego z zamkiem prywatnego miasta Komorowskich, przyniósł w latach 1627-1639 wytyczenie trzech układów „satelitarnych” przy średniowiecznym centrum; osadzano tu uciekinierów z pobliskiego Śląska, pustoszonego Wojną Trzydziestoletnią (Krasnowolski, 1993).

Sakralizacja krajobrazu w 1. poł. XVII w. to liczne klasztory, m. in. skromne założenia reformackie, magnackie fundacje lokalizowane na przedmieściach Zakliczyna, Wieliczki, Biecza, Krakowa (Garbary), Solca, Kazimierza nad Wisłą, Stopnicy (Błażkiewicz, 1961; Pasiecznik, 1992). Charakterystycznym zjawiskiem stało się tworzenie „fikcyjnych” krajobrazów i „fikcyjnej” geografii poprzez translację motywów z wielkich ośrodków pielgrzymkowych chrześcijaństwa. Najświetniejszą realizacją stała się fundacja Mikołaja Zebrzydowskiego z 1604 r., przenosząca Ziemię Świętą z miejscami Męki Pańskiej i pamiątkami maryjnymi w krajobraz Beskidów. Przysiółek wsi Brody stał się Kalwarią (lokowaną jako miasto w 1617 r.), pagórek, pod którym zlokalizowano bernardyński klasztor, Golgotą, wiejski potok Cedronem. Krajobraz wypełniły nawiązujące niekiedy do wzorów jerozolimskich kaplice, będące Pałacem Heroda, Ratuszem Piłata, Domem Kajfasza, Świętymi Schodami, Grobem Pańskim, Grobem Matki Boskiej, powiązane alejami, zrazu wycinanymi w lesie, w miarę ograniczania kompleksów leśnych obsadzone drzewami (Mitkowska, 1990; 2003). Na mniejszą skalę podobny pomysł zrealizował Mikołaj Komorowski, tworząc w w Suchej latach 1624-1630 „święte miasto”, otoczoną murami i wypełnioną kaplicami ideę Jerozolimy i zarazem Rzymu (Krasnowolski, 1998). Podobne cele przyświecały Krzysztofowi Korycińskiemu i sprowadzonym przezeń włoskim bernardynom, gdy fundacja klasztoru na pagórku z widokiem na Beskidy i Tatry (1616) „przeniosła” w okolice Chrzanowa włoską La Verna (Alwerinia), miejsce, w którym św. Franciszek otrzymał stygmaty (Krasnowolski, Niewalda, 1979).

Postępujące od późnego średniowiecza zmiany w krajobrazie wiejskim polegały głównie na wpisywaniu nowych elementów w struktury planów lokacyjnych. Dokonywany przez szlacheckich właścicieli wykup sołectw – postępujący równoległe z wykupywaniem wójtostw – przyniósł rozwój zespołów dworskich, które ze swą murowaną i drewnianą zabudową oraz geometrycznymi ogrodami stawały się – obok kościołów parafialnych – charakterystycznym elementem wiejskiego krajobrazu. Poszerzanie folwarków, przejmujących

chłopskie role, oznaczało rugowanie ludności, rozpraszenie osadnictwa poza lokacyjne centra wiejskie, rozwój przysiółków, często w formie wycinanych w lasach „zarąbków”, zajmujących mniej dogodny do uprawy teren. Obok lokacyjnych, regularnie rozmierzonych kompleksów, pojawiały się nowe role o dyspozycji nieregularnej, określonej przez warunki terenowe i stosunki własnościowe.

Od końca XV w. migracje pasterzy z Karpat Wschodnich (zwanymi Wołochami), wiązały się z osadzaniem na prawie wołoskim ostatnich niezagospodarowanych jeszcze terenów karpaccich (Szczotka, 1949). Wsie tego rodzaju niekiedy otrzymywały rozwiązania podobne do wcześniej osadzanych na prawie niemieckim (np. Odrzechowa w województwie ruskim, Stryszawa, Lachowice), czasem wykorzystując wytyczone w ramach wcześniejszych lokacji regularne, łąnowo-leśne rozłogi ról (np. Bładzonka pod Suchą), niekiedy były kompleksami nieregularnych zarąbków, tworzących zrazu pojedyncze „gniazda”, z czasem łączone w większe zespoły (np. Zasepnica pod Suchą). Początek niewielkim przysiółkom dawało osadnictwo pasterskie (Krasnowolski, 1998).

Formy ówczesnej, drewnianej zabudowy wiejskiej nie są w zasadzie znane: regionalne zróżnicowanie uchwytne jest od XVIII-XIX w. Nieliczne źródła ikonograficzne – jak przedstawienie podkrakowskiej chałupy na ornamencie z daru Piotra Kmity w wawelskiej katedrze (1504) świadczą, że zasadnicze formy wywodziły się ze średniowiecza. Przy granicach i drogach stawiano obsadzone drzewami święte figury, w dolinach rozwijano stawy (wielkie kompleksy w księstwach Zatorskim i Oświęcimskim) i zespoły młynów, foluszy, olejarni.

Doba stopniowego upadku Rzeczypospolitej – od „potopu” szwedzkiego (1655-1657) do I rozbioru Polski (1772) znalazła odzwierciedlenie w przekształceniach krajobrazu. W Krakowie upadek mieszczaństwa objawiał się w dalszym przekształcaniu mieszczańskich kamienic w magnackie pałace, aczkolwiek w związku z utratą rangi stołecznej zarysowywał się też proces odwrotny: przechodzenie własności magnackich z powrotem w ręce mieszczaństwa. Niemal we wszystkich miastach charakterystycznym elementem pejzażu stały się „pustki” – miejsca po zrujnowanej zabudowie, głównie mieszalnej, niekiedy z czasem zajmowane przez kolejne klasztory. Proces ten miał szczególnie dramatyczny przebieg w krakowskim Kazimierzu, gdzie po Wojnie Północnej zanikły istotne elementy układu urbanistycznego. Obraz miasta nakreślony przez Ignacego Krasickiego w *Monachomachii (bram cztery ulomki, klasztorów dziewięć i gdzie indziej domki)* był dokładnym odzwierciedleniem tutejszych stosunków (Świszczowski, 1961). Patologicznym zjawiskiem był sprzeczny z miejskimi przywilejami rozwój prywatnych i duchownych jurydyk, opasujących pełnym łukiem centrum Krakowa. W ich zabudowie – nad skromnymi, drewnianymi chatami mieszkańców – dominowały zespoły klasztorne oraz folwarczne i dworskie z ogrodami. W ten sposób zacieśniała się średniowieczna tradycja kształtowania krajobrazu miejskiego, z ostrą granicą między miastem w obrębie fortyfikacji a otwartymi terenami położonymi na zewnątrz linii obronnej. Na mniejszą skalę podobne organizmy powstawały na przedpolach innych miast: przykładem jest Mierzączka koło Wieliczki, lokowana w 1628 r. staraniem Anny, wdowy po Sebastianie Lubomirskim (Piotrowicz, 1990).

Lokacje miast prywatnych – niewielkich, o drewnianej zabudowie wypełniającej układy kontynuujące najczęściej tradycję założeń szachownicowych – w jakimś stopniu rekompensowały ówczesne zniszczenia. W granicach Ziemi Krakowskiej w 1707 r. lokowano Piotrkowice, później zaś Białą (1723), Szczepanów (1761), Trzebinę (przed 1765), Andrychów (1767), Alwernię (przed 1778; Bogucka, Samsonowicz, 1986). Przyczyny były różne: opromieniony sławą św. Stanisława Szczepanów i Alwernia stawały się ośrodkami życia religijne-

go, Andrychów i Biała były osadami zamieszkałymi przez tkaczy; rozwój rzemiosła wynikał tu z bliskości Śląska (Krasnowolski, 1997).

Korzystne zmiany w krajobrazie miejskim przyniosła **epoka Oświecenia**. Na pełną realizację prac Komisji Dobrego Porządku, które od 1765 r. dokonywały kontroli miast królewskich, zabrakło czasu wobec katastrofy Rzeczypospolitej; sformułowane wówczas programy realizowano w dobie zaborów. W Krakowie osiągnięciem o trwałym znaczeniu dla kształtowania krajobrazu nowoczesnego miasta, było zniesienie anachronicznej odrębności średniowiecznych „satelitów” i późniejszych jurydyk, zapoczątkowane przez reformatorów doby Sejmu Czteroletniego (1791), sfinalizowane pod austriacką okupacją (1800). Decyzje te zapoczątkowały trwający około stu lat proces integracji odrębnych organizmów historycznych w zespół o wielkomiejskich ambicjach. Porządkowanie urbanistyczne początkowo oznaczało niemal wyłącznie wyburzanie zruderowanych kościołów (Chotkowski, 1918), krakowskich i kazimierskich fortyfikacji miejskich. Zarazem epoka ta przyniosła pojęcia *zabytku*, podniesionego w dobie niewoli narodowej do rangi *pamiętki narodowej* (Frycz, 1975), co prowadziło do utrzymania i wyeksponowania w krakowskim krajobrazie wybranych świadectw narodowej historii. Architektura krakowskiego Oświecenia rozwijająca się od 70. lat XVIII przyniosła zmianę form (początki klasycyzmu) i tematów: całkowitemu pominięciu architektury sakralnej i kontynuacji rozwoju siedzib arystokracji towarzyszyło przełamanie regresu architektury mieszczańskiej. Wyrazem nowych tendencji stały się budynki zreformowanego przez Hugona Kołłątaja uniwersytetu (Bieniarzówna, Małecki, 1984), dzięki któremu nowe oblicze zyskała dawna jurydyka Wesoła: założeniu uniwersyteckiego obserwatorium astronomicznego z ogrodem botanicznym (przez przekształcenie barokowej willi podmiejskiej) towarzyszyło zlokalizowanie w dawnym klasztorze karmelitów pierwszego uniwersyteckiego szpitala (1788), co zadecydowało o dalszych przekształceniach funkcjonalnych tej dzielnicy szpitali z XIX i pocz. XX wieku.

Na ziemiach włączonych do Austrii w wyniku I rozbioru Polski (1772) szczególnie intensywne przekształcenia przestrzenne przypadły na dekadę samodzielnych rządów cesarza Józefa II (1780–1790; Krasnowolski, 2003). Główny cel był polityczny: integracja krajów wielonarodowej monarchii. Wola oświeconego a zarazem despotycznego monarchy, wyrażana przez radykalizm jego reform, realizowana była przez rzesze urzędników, mierniczych, budowniczych, inżynierów. Zjawisko to, widoczne na terenie całej monarchii, nabrało szczególnej ostrości w Galicji. Przeobrażenia, kontynuowane w zwolnionym tempie po śmierci cesarza, pozostawiły po sobie trwałe ślady, zwłaszcza w charakterystycznych dla państwowej działalności dziedzinach jak sieć drożna, kolonie wiejskie, specyficzne tematy w architekturze (budynki urzędów, koszary, zabudowa związana ze wspomnianą siecią dróg, domy mieszkalne dla rzesz urzędników, kościoły parafialne).

Podstawą dla opracowania nowych rozwiązań przestrzennych były prace kartograficzne, owocujące m.in. opracowaną w latach 1776–1785 tzw. mapą Miega (Palus, 1916). W latach 1777–1785 budowano „rdzeń” sieci drożnej: trakt (zwany później „cesarskim”) z Białej do Lwowa, przecinający dawną Ziemię Krakowską przez Kęty, Andrychów, Wadowice, Izdebnik, Myślenice, Gdów, Bochnię, Brzesko, Tarnów. Rozwój Podgórze spowodował, że w latach 1786–1787 zbudowano wariant z Izdebnika przez Podgórze i Wieliczkę do Łapczycy pod Bochnią. System ten uzupełniały liczne drogi lokalne oraz szybko budowane drogi salinarnie, związane z Wieliczką i Bochnią oraz ze składami solnymi w Niepołomicach i Sierosławicach. Po III rozbiorze Polski opracowane zostały koncepcje rozbudowy sieci drożnej na terenach II rozbioru, określanych wówczas jako Galicja Zachodnia (Steinach von, 1944);

na ich realizację w ramach monarchii austriackiej zabrakło już czasu. Zbudowana została natomiast – i oddana do użytku dopiero w r. 1832 – druga trasa o przebiegu równoleżnikowym, określana jako *Zweyte Haupt- Commercial- Post oder Karpathen-Strasse*, biegnąca z Żywca przez Maków, Jordanów, Mszanę Dolną, Limanową, Nowy Sącz, Grybów, Gorlice, Jasło, Krosno, Rymanów, Sanok, Ustrzyki do Chyrowa i Smolicy (Haupt Übersicht, 1837). Jej początkowy odcinek – z Białej do Żywca – był gotowy w 1786 r. (Kratter, 1786). Pomijając szersze analizowanie aspektów czysto technicznych, warto zająć się kompozycyjnymi i estetycznymi walorami austriackich dróg w Galicji, stających się ważnym elementem krajobrazu zarówno otwartego, jak zurbanizowanego. Interesujące światło na estetyczną i kompozycyjną stronę budowy dróg w końcu XVIII w. rzuca anonimowe dziełko wydane w okresie intensywnie prowadzonych prac drogowych, w 1786 r. W rozdziale *Von der Schönheit* autor domagał się takiego kształtowania dróg, aby ukazywały one piękne widoki: miasto lub wieś, rzekę, staw. Ich różnorodność i bogactwo decydowały o pięknie drogi (Aus Erfahrungen, 1786). Estetyka epoki racjonalizmu, z tendencją do prostoty i funkcjonalności, kazała austriackim inżynierom operować na wielką skalę linią prostą: podstawową formą drogi stawała się wykreślona w linii prostej, wysadzana drzewami aleja, często eksponująca – jako oś widokowa – piękne elementy krajobrazu: panoramę Białej i Bielska od zachodu na tle Beskidu Śląskiego, kalwaryjskie kaplice, ruiny lanckorońskiego zamku, panoramę Krakowa z Góry Borkowskiej, kaplicę przy myślenickim kościele parafialnym, panoramę Tanowa od zachodu. Drzewa – charakterystyczny element krajobrazu – dawały korzyści praktyczne: cień w lecie, osłonę przed śniegiem w zimie. Reasumując, kształtowanie krajobrazu drogi, a także kształtowanie krajobrazu widocznego z drogi (która przez to staje się piękną), mieściło się pomiędzy racjonalistyczną geometrią a „naturalnym”, bogatym i różnorodnym krajobrazem, formowanym zgodnie z wizją parku angielskiego.

Budowa dróg pocztowych wiązała się z ich jednoczesnym zagospodarowywaniem, a więc tworzeniem sieci poczt i zajazdów. Rozmieszczanie stacji pocztowych było określone względami funkcjonalnymi: zalecaną odległością między nimi były 2 mile austriackie. Zbudowana ta grała istotną rolę w krajobrazowym kształtowaniu otoczenia drogi; przykładem jest budynek pocztowy w Izdebniku. Elementem wyposażenia technicznego były mosty, których na trasie „Cesarskim” powstało 16 (Jeckel, 1809; Kratter, 1786; Kuropatnicki, 1786). Niezależnie od aspektów funkcjonalnych, miały też walory estetyczne, co akcentowało wspomniane dziełko: *Eine Brücke, die über einem Fluss stehet, besetzt man mit Ruhebänken, die durch Läume besonders beschattet werden, und verscheut, durch das Anschauen der manchelei, der Natur angedichteten, Schönheiten, die Langweile* (Aus Erfahrungen, 1786).

Urbanizacja miała w założeniu stać się istotnym elementem austriackiej polityki gospodarczej i społecznej w Galicji. Pierwszy patent kolonizacyjny, wystawiony w 1774 r. (Seefeld, 1935), adresowany był wyłącznie do ludności miejskiej; nawet patent Józefa II z 1781 r. (Kolatschek, 1860) znacznie silniej akcentuje „zapotrzebowanie” na ludność miejską (*Handelsleute, Künstler, Fabrikanten, Professionisten und Handwerker*), niż wiejską. W przeciwieństwie jednak do znacznego zakresu kolonizacji wiejskiej, osadnictwo miejskie przebiegało słabiej, zaś liczba nowych założeń urbanistycznych była znikoma. Nowe elementy – oparte o założenia racjonalistycznej urbanistyki, operującej liniami prostymi i preferującej zabudowę murowaną – wprowadzone zostały do układów urbanistycznych niektórych miast, m. in. Białej (Krasnowolski, 1997), Nowego Targu (Krasnowolski, 2005), Wojnicza, Myślenic. Początek XIX w. przyniósł drobne adaptacje planu Nowego Sącza (Beiersdorf, Krasnowolski, 1993). Jedynym nowowytoczonym miastem stało się podkrakowskie Podgórze (Żół-

ciak, 1996; Krasnowolski, Małecki, 2000). Pierwotne ambitne zamierzenia odnośnie konkurencyjnego dla Krakowa miasta na prawym brzegu Wisły (1779) nie były realizowane. Niepowodzenia akcji osadniczej w miastach skłoniły zaborców do oszczędnej adaptacji istniejącego układu przestrzennego kazimierskiego przedmieścia. Do zakładania miasta przystąpiono w 1783 r., w roku 1784 zyskało przywilej wolnego miasta handlowego, a przepisy budowlane zabraniały od tego czasu wznoszenia domów drewnianych, co decydować miało o „miejskości” nowego organizmu, lecz opóźniało kształtowanie zabudowy. Na raczej przypadkowy kształt urbanistyczny wpływ miała budowa odgałęzienia od „traktu cesarskiego”. Ponad miastem, w miejscu późniejszego kamieniołomu i parku, zlokalizowano twierdzę o kleszczowo-bastionowym narysie ziemnych fortyfikacji (Janczykowski, 2000). Bardziej dynamiczny rozwój nastąpił po 1815 r., gdy obecną formę zyskał rynek, eksponujący widok na kościół parafialny.

Kolonizacja wiejska, koncentrowana w przejętych przez państwo dobrach królewskich i klasztornych, przyniosła w Galicji ponad 100 osad; apogeum przypadło na lata 1783–1786 (Lepucki, 1938; Anders, 1980). Najefektowniejsze realizacje, operujące skomplikowanymi układami planistycznymi, powstawały w okolicach Lwowa. W granicach dawnej Ziemi Krakowskiej szczególnie intensywną kolonizację prowadzono w okolicach Bochni oraz obu Sączów. Kolonie te – obejmujące od kilkunastu do 36 działek – prezentowały proste układy z powtarzalną, często murowaną zabudową, wznoszona z jednej (Dąbrówka Niemiecka koło Nowego Sącza, Neudörfel – dziś ul. Bandrowskiego na skraju Starego Sącza Lednica Niemiecka koło Wieliczki) lub z obu stron (Gołkowice Niemieckie koło Starego Sącza, Wójtostwo kolo Bochni; podobny układ zyskała górnicza kolonia przy szybie „Trinitatis” w Chodeńcach pod Bochnią).

Antyzakonna polityka Józefa II doprowadziła do likwidacji licznych klasztorów, przekształconych dla nowych celów; nowe formy i funkcje zyskały m. in. klasztory Dominikanów i Bernardynów w Bochni, Bernardynów w Tarnowie, Franciszkanów w Nowym i Starym Sączu, Karmelitów w Wiśniczu (więzienie funkcjonujące do dziś). Polityce tej towarzyszyło poparcie dla budowy kościołów parafialnych, podporządkowanych ścisłym, biurokratycznym rygorom, uzależniającym wielość i formę od liczby wiernych; zachowały się trzy modelowe warianty projektowe kościoła dla Galicji z 1784 r. (Hofkammerarchiv, Wien, sygn. Rb.14/1-3). Maksymalna prostota wiązała się z dydaktycznymi funkcjami, jakie w myśl państwowych ideologów miały pełnić świątynie. Przykłady z lat 1799–1826 to kościoły parafialne w Szaflarach, Trzebuni, Maniowych, Odrowążu, Uszwi, Paleśnicy, Okulicach, Głogoczowie, Sidzinie, Pcimiu, Bulowicach, Wierzchosławicach, Tymbarku, Bielanach pod Białą. Równie rygorystyczne zasady narzucano cerkwiom greko-katolickim (Łabowa, 1784) i świątyniom protestanckim, dla których znamieną jest historia budowy kościoła w Białej (Kolatschek, 1860; Wagner, 1921; Kuhn, 1981).

Nowym elementem w krajobrazach terenów otwartych stały się cmentarze, o geometrycznym najczęściej rozplanowaniu, akcentowanym zielenią. Najokazalsze były cmentarze krakowskie: Rakowicki dla chrześcijan (Grodziska-Ożóg, 1987) i żydowski „Nowy”.

Nowy podział polityczny ziem polskich zdecydowany na Kongresie Wiedeńskim (1815) rozstrzygnął o odmienności w kształtowaniu przestrzeni Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815-1846), zaboru austriackiego (Galicji) i zaboru rosyjskiego (Królestwa Polskiego). Wspólną cechą **przekształceń z 1. połowy i połowy XIX wieku** było kontynuowanie racjonalistycznego planowania operującego liniami prostymi, wiązanie rozwoju z industrializacją, zaś od

40. lat XIX w. z budową linii kolejowych, których obecność stawała się niezbędnym warunkiem egzystencji miast.

W Krakowie doba Wolnego Miasta przyniosła początki nowoczesnego planowania urbanistycznego z wybitną kreacją w postaci Plant (Klein, 1911) – z „wmontowanym” w ich krajobraz, celowo pozostawionym odcinkiem fortyfikacji miejskich – oraz szereg regulacji, m.in. odbudowę Kazimierza z wykształceniem nowych wewnątrz urbanistycznych (Krasnowolski, 1992). Charakterystycznym zjawiskiem stały się szpalery drzew, które określiły krajobraz Plant i alejowo kształtowanych ulic. Początek okresu przyniósł wprowadzenie znakomitej dominanty o patriotycznej wymowie: Kopca Kościuszki. Przeobrażenia urbanistyczne Chrzanowa (położonego w Rzeczypospolitej Krakowskiej) realizowano według „planu upiększenia” z 1838 r., zakładającego eliminację krzywizn i wprowadzanie murowanej zabudowy w centrum (Krasnowolski, 1999).

W Galicji interesującym zjawiskiem stał się rozwój karpaccich uzdrowisk, z Krynica i Szczawnicą na czele, z programami i zabudową opartą o znacznie okazalsze wzory zagranicznych kurortów, wkomponowywaną w krajobrazowe parki, kształtowane z kompleksów leśnych (Krasnowolski, 1971–1972; Kornecki, Majka, Zań, Cabała, 1974; Ross, 1973).

Pod zaborem rosyjskim na uwagę zasługuje kształtowanie przemysłowego krajobrazu Dąbrowy, zwanej później Górniczą (Żywirska, 1955; Krasnowolski, 2002), zjawisko unikalne dla całego, gigantycznego imperium, gdzie obszary uprzemysłowione *wyłaniały się niby wyspy z morza spośród zacofanych okolic wiejskich* (Davies, 1998). Wstępna faza industrializacji (1796–1815), zapoczątkowana pod panowaniem pruskim, rozwijana w dobie Księstwa Warszawskiego ukierunkowała przyszłe, dynamiczne procesy. Powstanie pierwszej kopalni węgla było skromną zapowiedzią zjawisk, które w następnych dziesięcioleciach prowadziły do gruntownych zmian w sposobie życia mieszkańców, stosunkach gospodarczych i krajobrazie. Pierwsza faza industrializacji w dobie Królestwa Polskiego (1816–1824), realizowanej pod patronatem Stanisława Staszica, przyniosła powstanie i rozwój rządowego górnictwa i hutnictwa oraz początek budowy robotniczej kolonii Reden, racjonalistycznego założenia współtworzącego do dzisiaj kanwę urbanistyczną Dąbrowy. Ciekawą kreacją stała się droga – oś widokowa eksponująca wzgórze kościele w Gołonogu. Kolejna faza (1825–1830), realizowana pod patronatem Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, to powstawanie kolejnych instytucji przemysłowych i rozbudowa wspomnianej kolonii. Okres industrializacji prowadzonej staraniem Banku Polskiego (1833–1843) – to inwestycje przemysłowe z Huta Bankową na czele oraz kolejny element w układzie urbanistycznym: kolonia Huta Bankowa. Dominantą stał się zaprojektowany przez Franciszka Marię Lanciego gmach przewidziany na lazaret górniczy, budowany w latach 1839–1842 (Wiślicki, 1850; Łabęcki, 1841).

Na krajobrazy przemysłowe 1 połowy i połowy XIX stulecia spoglądano z takim samym patetycznym uniesieniem, jak na dzieła przyrody czy wiekowe „pamiątki historyczne”: stare kościoły i ruiny zamków. Przykładem są opisy Dąbrowy Józefa Wiślickiego (1850).

Represje po klęskach narodowych powstań przyniosły w Królestwie Polskim zmiany krajobrazu wiejskiego. Konfiskaty majątków zaangażowanego w powstaniach ziemiaństwa, nadawanych rosyjskim wojskowym, wiązały się z regulacjami przestrzennymi, niemal całkowicie eliminującymi średniowieczne rozłogi ról i dawne granice własnościowe. Zastąpiły je nowe – zachowane do dzisiaj – wytyczane z reguły liniami prostymi. Obok dawnych centrów wiejskich zakładano kolonie, przypominające rozplanowaniem wcześniejsze założenia galicyjskie.

Dalekosiężne konsekwencje w kształtowaniu osadnictwa i krajobrazu miała budowa linii kolejowych, z koleją Arcyksięcia Karol Ludwika (Kraków – Lwów) na czele, realizowana od wcielenia Krakowa do Galicji w roku 1846 (Komorowski, Sudacka, 1995; 2003). Nasypy, wiadukty, reprezentacyjne dworce i skromne stacje, towarzysząca im zabudowa, osiedla kolejowe, stawały się coraz ważniejszym elementem krajobrazu.

W tym samym okresie silny wpływ na możliwości kształtowania urbanistycznego Krakowa wywarło uczynienie z miasta austriackiej twierdzy (Bogdanowski, 1979; Holewiński, 1989). Jej powstanie, brane pod uwagę przez austriackich sztabowców w roku 1846, zdecydowane zostało w 1850 r. Centralną cytadelą stał się ufortyfikowany Wawel, rdzeniem wał otaczający miasto pierścieniem (zrealizowany w latach 1860-1866 w rejonie okopów szwedzkich z doby Wojny Północnej i późniejszych kościuszkowskich), w latach późniejszych na przedpolu rozwijano liczne forty. Rola twierdzy, czołowego w skali światowej dzieła inżynierii wojskowej z 2. połowy XIX stulecia, różnie bywa oceniana przez historyków. Do pewnego stopnia dyscyplinowała ona przestrzeń miejską wyznaczając ostrą granicę osadniczego centrum. Ale pod koniec XIX wieku centrum to okazało się za małe. Brak możliwości wykształcenia nowego centrum, tak charakterystycznego dla ówczesnej urbanistyki europejskiej, hamował możliwości rozwojowe. Twierdza wniosła istotny wkład w kształtowanie sieci dróg wiążących centrum miasta z dzielami obronnymi, te zaś między sobą. Przesłanianie dzieł obronnych i dróg przed obserwacją z zewnątrz zapewniała zieleń; obsadzone drzewami drogi rokadowe stały się elementem otwartego krajobrazu na przedpolach miasta.

Szybka urbanizacja obejmująca ziemie polskie w **2. połowie XIX w. i na przełomie XIX/XX w.**, w Galicji wiąże się z erą autonomiczną (1866–1918), gdy znaczne swobody polityczne pozwoliły na kształtowanie narodowej kultury. W Krakowie okres ten (Purchla, 1979) podzielić można na dwa etapy: do likwidacji wału twierdzy (1866–1905) i po jego likwidacji, gdy utworzenie Wielkiego Krakowa oznaczało przekroczenie kolejnej – od wyjścia poza średniowieczne mury – bariery przestrzennej (Demel, 1957). W etapie pierwszym rygor twierdzy stanowiły nieprzekraczalną barierę dla rozwoju urbanistycznego. W rezultacie napór nowych inwestycji na średniowieczne centrum zmienił jego krajobraz: pamiątką przeszłości pozostał w zasadzie tylko plan urbanistyczny, zaś w skali trójwymiarowej architektoniczne dominanty, głównie w postaci kościołów. Pełne niemal przekształcenia fasad wszystkich budynków spowodowały, że historyczne centrum można do dziś – zgodnie ze słowami Miłosza – odbierać jako piękne miasto dziewiętnastowieczne. Wobec powszechnego przeżywania walorów Krakowa jako dokumentu narodowej historii w działaniach inwestorskich i planistycznych dochodziło do spięć pomiędzy miłośnikami zabytków a zwolennikami procesów modernizacyjnych, które nie mogły znaleźć dostatecznego ujścia poza zabytkowym centrum. Drastycznym przykładem było wyburzenie – mimo protestów Matejki – zespołu kościelnego św. Ducha celem ekspozycji nowego teatru. Przy pełnej akceptacji krakowskiej społeczności dokonano generalnego przekształcenia wnętrza Rynku z neoromantyczną przebudową Sukiennic (Sudacka, 1995) oraz wyburzeniem Kraków Bogatych. W rezultacie główne wnętrza urbanistyczne podporządkowano w dziewiętnastowiecznej koncepcji estetycznej; reprezentacyjny charakter podkreślił pomnik Mickiewicza. Rozterek nie budziło też zagospodarowywanie obrzeży Plant, dawnych przedmieść i łąk, z przeobrażaniem dawnych dróg w wielkomiejskie ulice (Karmelicka, Długa, Zwierzyniecka). Mimo braku generalnego planu zagospodarowania zrealizowano szereg wartościowych krajobrazowo kompozycji: kształtowanie wytyczonej w linii prostej ul. Starowiślniej, zasypanie Starej Wisły i utworzenie Plant Dietlowskich, podobne rozwiązanie ul. Retoryka w miejscu zasypanego koryta Rudawy.

Nowe ulice, z reguły aleje wysadzone drzewami, starano się traktować jako osie widokowe, wycelowane na zabytki dawnej architektury. Świadomą kompozycją widokową jest pl. Matejki (wydzielony z części lokacyjnego Rynku kleparskiego) eksponujący widok na średnio-wieczne miasto, uwieczniany często przez malarzy, np. Fałata. Ówczesna architektura krakowska imponowała różnorodnością podejmowanych tematów. Dominowała zabudowa mieszkalna różnych typów (kamienice czynszowe, wille, rezydencje o pałacowym charakterze), liczne były budynki szkół wszystkich szczebli (od ludowych po uniwersyteckie Collegium Novum), klinik i szpitali na Wesołej, banków, towarzystw (m. in. Sokoła), zakładów przemysłowych; renesans przeżywała architektura sakralna (Bałus, Mikołajska, Wolańska, Urban, 2004). „Matecznik polski” (Purchla, 1992) nie mógł być obojętny na problemy związane z ochroną zabytków (Frycz, 1975). Prace podejmowane w kościele Mariackim, w zespole augustiańskim na Kazimierzu i przy katedrze wawelskiej utrwaliły rangę historycznych dominant, odrzucając na ogół (poza przebudową kościoła Dominikanów) modne w Europie tendencje purystyczne na rzecz pewnego, prekursorskiego wówczas poszanowania stylowych nawarstwień.

Odrębnym zagadnieniem był rozwój Podgórze (Żółciak, 1996), realizujący awangardową ideę podziału miasta na tereny związane z mieszkaniem, pracą (kwartał przemysłowy za nasypem kolejowym) i rekreacją (park Bednarskiego, wykorzystujący dla efektów krajobrazowych wyrobiska kamieniołomów).

W wyniku realizacji idei Wielkiego Krakowa w latach 1909–1915 (Peroś, 1910; Rakowicz, 1913; Rolle wyd., 1931) obszar miasta wzrósł z niespełna siedmiu do 47 km², zaś liczba mieszkańców z 90 do ponad 180 tysięcy. W ślad za przeobrażeniami administracyjnymi przewidywano zasadnicze zmiany w krajobrazie. Konkurs urbanistyczny na „Wielki Kraków”, rozpisany w 1909 r. na wniosek środowisk naukowych, twórczych i konserwatorskich (Purchla, 1979), zakładał „zdublowanie” Plant w miejscu splantowanego wału austriackiej twierdzy oraz dominację niskiej, sytuowanej w zieleni zabudowy po zewnętrznej stronie tej nowej arterii. Nagrodzony projekt przyjmował howardowską koncepcję miastogrodu, jednak na jej realizację zabrakło wyobraźni, pieniędzy i czasu. Przyjęto wersję „oszczędnościową”, w której wspomniana arteria w postaci Alej Trzech Wieszców uzyskała szerokość znacznie ograniczoną, zaś dopuszczenie wysokiej zabudowy przesłoniło ekspozycję widokową Wawelu. Po zewnętrznej stronie arterii pozostawiono niezabudowaną łąkę w postaci Błoń Zwierzynieckich z założonym obok w 1889 r. (na terenie Błoń Krakowskich) Parkiem Henryka Jordana i nieco starszym Parkiem Krakowskim. Spośród „satelitarnych” osiedli willowych najefektowniej prezentuje się Salwatorskie. Po wielkiej powodzi 1904 r. rozpoczęto kształtowanie bulwarów wiślanych jako ciągu skwerów i promenad, z obwałowaniami i murami od strony rzeki. Założeniu temu towarzyszyć miało kształtowanie zwróconej ku Wiśle architektury. Koncepcja ta nie doczekała się realizacji, zaś jej elementy, wprowadzane częściowo w międzywojennym dwudziestoleciu prezentowały niewysokie standardy estetyczne. Dyktowanym względami komercyjnymi tendencjom do maksymalnego zabudowania terenu wielopiętrowymi kamienicami przeciwstawiało się skutecznie środowisko konserwatorskie. W rezultacie ulice Smoczą i św. Stanisława ograniczono do pojedynczych, zwróconych ku Wiśle pierzei, pozostawiono niezabudowaną przestrzeń w miejscu nieco późniejszego boiska sportowego żydowskiego klubu „Makkabi” (dziś „Nadwiślan”) oraz ograniczono gabaryty południowo-wschodniej pierzei placu Na Groblach. Początek XX wieku – okres Młodej Polski – zaznaczył się w krakowskiej architekturze ciekawymi realizacjami o charakterze secesyjnym i modernistycznym, przy położeniu silnego nacisku na harmonijne

wiązanie architektury z wystrojem wnętrza i elewacji. Szczególnie ciekawymi prezentacjami nowej sztuki stały się dominanty w krajobrazie miejskim: siedziba Izby Handlowo-Przemysłowej i kościół Jezuitów (Beiersdorf, Purchla, 1997; Solewski, 2005).

Na mniejszą skalę podobne procesy przebiegały w innych miastach Zachodniej Galicji (Beiersdorf, Laskowski red., 2001). Charakterystycznymi zjawiskami były:

- znaczny, niekiedy kilkakrotny wzrost liczby mieszkańców, związany z urbanizacją i przyłączeniem sąsiednich terenów;
- rozwijanie średniowiecznego centrum z rezygnacją z kształtowania nowego;
- uchwały rad miejskich określające zrazu strefy dla zabudowy murowanej i piętrowej oraz dopuszczalnej zabudowy drewnianej, podejmowane ok. 1870 r., zaś w latach późniejszych prace nad kompleksowymi planami urbanistycznymi;
- objęcie strefą wysokiej (piętrowej) zabudowy murowanej historycznego centrum i terenów przyległych (konsekwencja: gruntowne przekształcenia krajobrazu najstarszej części miasta) oraz sukcesywne poszerzenie tej strefy o kolejne zurbanizowane tereny;
- oparcie zasad kompozycji urbanistycznych na tradycjach racjonalizmu: estetyce linii prostej, osiowości i symetrii;
- wielkomięskie przekształcenia krajobrazu dróg i ulic prowadzących do centrum (ul. Jagiellońska w Nowym Sączu, ul. Kazimierza Wielkiego w Bochni, ul. Katedralna w Tarnowie) lub biegnących na obrzeżach zlikwidowanej linii obronnej (ul. Wałowa w Tarnowie, Dolny Rynek w Wieliczce);
- częste wiązanie urbanizacji z budową linii kolejowej poprzez wytyczne reprezentacyjnej arterii wiążącej historyczne centrum z dworcem (ul. Batorego w Nowym Sączu, al. Henryka w Chrzanowie, dawny trakt „józefiński” jako ul. Krakowska w Tarnowie);
- rozwój osiedli robotniczych (kolonia kolejowa Nowym Sączu, kolonie górnicze w Wieliczce i Bochni);
- istotna rola zieleni w postaci m.in. parków publicznych (w Nowym Sączu „stary” i „nowy” Ogród Strzelecki, Ogród Miejski, Jordanówka; w Tarnowie Ogród Strzelecki i ogród dworcowy) oraz rozrastających się cmentarzy;
- szybki rozwój ruchu budowlanego i zróżnicowanie tematów w architekturze, związane z nowymi funkcjami i rozwojem miast;
- korzystanie z usług architektów krakowskich (rzadziej lwowskich; Laskowski, 2002) przy prestiżowych realizacjach przy jednoczesnym rozwoju środowisk miejscowych budowniczych i działaniach nielicznych zawodowych architektów, związanych z miejscową władzą budowlaną (Jan Peroś, potem Zenon Remi w Nowym Sączu, Karol Polityński i Adolf Juliusz Stapff w Tarnowie, Stanisław Oszacki w Chrzanowie);
- pierwsze restauracje zabytków architektury, inspirowane przez miejscową inteligencję;
- zapóźnienia w rozwoju przemysłu, tworzeniu infrastruktury technicznej i realizacji zadań komunalnych: kanalizacji, nowoczesnego oświetlenia, utwardzania nawierzchni ulic.

Zjawiska te na mniejszą skalę występowały w małych i średnich miastach zaboru rosyjskiego. Wyjątkiem była Dąbrowa, od 1864 r. zwana Górnica. Okres industrializacji związany tu z działaniami instytucji prywatnych, w tym Banku Francusko-Włoskiego, przypadający na lata 1876–1914, przyniósł ważne przeobrażenia urbanistyczne: kształtowanie nowych

kolonii i zespołów zabudowy, zaś w centrum wypełnianie sieci ulicznej z 1 połowy XIX w. przez nowe budynki o piętrowych gabarytach. Proces ten znalazł szczególny wyraz w powstaniu dominanty urbanistycznej Dąbrowy – kościoła parafialnego p.w. Matki Boskiej Anielskiej. Podobnie przebiegała urbanizacja sąsiedniego Sosnowca.

Mniej radykalne były zmiany krajobrazu wiejskiego. Narastające od końca XIX w. tendencje do eliminowania starych kościołów parafialnych na rzecz wielkich świątyń stawały się przyczyną konfliktów pomiędzy środowiskiem konserwatorskim a wiejskimi społecznościami (charakterystyczną ilustracją tych procesów była walka o zachowanie drewnianego kościoła w Komorowicach; Krasnowolski, 1999). Ponad 80 nowych świątyń wzniósł między Krakowem a Lwowem lwowski architekt Jan Sas Zubrzycki, określając ich kosmopolityczne formy mianem „stylu nadwiślańskiego” (Zubrzycki Sas, 1910). Znacznie ciekawszą próbę sformułowania „stylu narodowego” podał Stanisław Witkiewicz (Tondos, 2004). Jego wille w „stylu zakopiańskim”, oparte na dobrej znajomości budownictwa podhalańskich gór, zmieniały krajobraz Zakopanego i – w mniejszym stopniu – karpaccich uzdrowisk, wypierając wzory „alpejskie”. W wiejskich zespołach pałacowych i dworskich doba historyzmu zastąpiła kolumnowe portyki – synonim „dworu polskiego” poprzedniej epoki – formami romantycznego (Piekary pod Krakowem) bądź angielskiego (Młoszowa) neogotyku. Zmiany krajobrazu minionych epok wyzwały tęsknoty za dawną wsią miasteczkiem (por. publikacja warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z 1916 r., *Wieś i miasteczko, materiały do architektury polskiej*).

Pamiętką tragedii **I wojny światowej** są liczne, starannie komponowane austriackie cmentarze wojskowe (Broch, Hauptmann, 1918; Pencakowski, 1993; Duda, 1995; Frodyma, 1995–1997), a także odbudowy zrujnowanych zabytków (Szydłowski, 1919), związane często ze zmianami formy (kolegiata w Wiślicy, kościół parafialny w Radłowie).

Zmiany krajobrazu **w dobie II Rzeczypospolitej** na ogół wpisywały się harmonijnie we wcześniejsze struktury. Pozbawiona perspektywicznych wizji realizacja wcześniejszej koncepcji Wielkiego Krakowa wyeliminowała awangardowe koncepcje przestrzenne. Wybuch II wojny światowej nie pozwolił na realizację planu urbanistycznego autorstwa Kazimierza Dziewońskiego, nawiązującego do historycznych tendencji rozwojowych miasta, opartych o układ promienisto-koncentryczny z zielonymi „klinami” od obrzeży ku centrum. Czołowe realizacje krakowskie – to urbanistyczne i architektoniczne ukształtowanie Alej Trzech Wieszczów z kompleksami reprezentacyjnej zabudowy, Osiedle Oficerskie (i tu splantowany wał twierdzy zastąpiono arterią z pasmem zieleni pośrodku) i wiele innych osiedli, wśród których kompozycją krajobrazową i dominantą architektoniczną (w postaci kościoła św. Szczepana) wyróżniał się zespół przy pl. Axentowicza. Howardowską koncepcją miasta-ogrodu wyróżniać się miało osiedle w obrębie dawnych ról kazimierskich (pomiędzy nasypem kolejowym a dzisiejszą ul. Daszyńskiego, której alejowe ukształtowanie było kontynuacją Plant Dietlowskich). Nowym akcentem i najwyższym punktem w panoramie stał się kolejny Kopiec Józefa Piłsudskiego. Rozwój terenów rekreacyjnych o wybitnych walorach krajobrazowych to m. in. zagospodarowywanie Lasu Wolskiego, ofiarowanego miastu w 1917 r. przez Miejską Kasę Oszczędności. W ówczesnej architekturze wyróżniała się zabudowa mieszkalna o wysokich standardach i monumentalne gmachy użyteczności publicznej; lokalnymi dominantami urbanistycznymi stawały się kościoły, zwłaszcza św. Stanisława Kostki na Dębnikach i Matki Boskiej Zwycięskiej, witający wjeżdżających do Krakowa przez Górę Borkowską. Wyraźnie wyodrębniono strefę przemysłową, po wschodniej stronie miasta, przy linii kolejowej.

Podobne zmiany zachodziły w innych miastach. Na odnotowanie zasługują założenia urbanistyczne związane z zakładami przemysłowymi, m. in. tarnowskich Mościc (*Państwowa fabryka*, 1930), żywieckiej „Solali”, chrzanowskiego „Fabloku” (Krasnowolski red., 2004).

Odzwierciedleniem **okupacji hitlerowskiej** w krajobrazie (Broński, 1986; Chwalba, 2002; Purchla, 2005) są dokumenty zbrodniczej segregacji rasowej: dzielnice *Herrenvolku*, mury żydowskich gett, obozy zagłady i koncentracyjne z *KL Auschwitz*. W Krakowie symbolem niemieckiego panowania stał się gmach wzniesiony na Wawelu jako gruntowna przebudowa dawnych kuchni królewskich, brutalny akcent, będący wyzwaniem dla architektury katedry i zamku królewskiego.

Przeobrażenia krajobrazu po II wojnie światowej (Bogdanowski, 1996; Beiersdorf, 1996; Chwalba, 2004) to kilka różnych etapów. Początkowy (do końca lat 40.) zdawał się być kontynuacją tendencji przedwojennych (w Krakowie planu Dziewońskiego). Stalinowska wersja totalitaryzmu prowadziła do „idealnych” kompozycji w rodzaju „socjalistycznej” urbanistyki i architektury Nowej Huty oraz jej widokowych relacji z kombinatem. Rozrost ekstensywnego przemysłu wymuszał od lat 60. tworzenie typowych dla PRL-u blokowisk; te karykatury idei „miasta-ogrodu” zniszczyły panoramy niemal wszystkich miast na czele z Krakowem, który w latach 1945-1980 niemal potroił liczbę mieszkańców (do 750 tys.) i podwoił powierzchnię. Upadek PRL-u spowodował zaniechanie tworzenia miasta – molocha (Krakowskiego Zespołu Miejskiego), z nieprzerwanym ciągiem blokowisk od Skawiny po Niepołomice, zamieszkałego przez 2 miliony ludzi. Kryzys ekologiczny, który w latach 70. w paśmie od Górnego Śląska poprzez Skawinę (z Hutą Aluminium i innymi zakładami przemysłowymi), Kraków do Tarnowa przybrał rozmiary klęski, był konsekwencją rozrostu przemysłu. Konsekwencją zarówno bezpośrednią (emisje przemysłowe), jak pośrednią (ogrzewanie tysięcy mieszkań dla nowych mieszkańców). Oprócz zatrważającego stanu zdrowotnego ludności – kryzys powodował wielokrotne przyspieszenie rozpadu zabytkowej substancji budowlanej (Manecki red., 1981). Mimo ambicji artystycznych wielu projektantów, dominujące w krajobrazie późnego PRL osiedla blokowe nie były w stanie podjąć dialogu z historycznym krajobrazem. Kraków utracił swe najpiękniejsze panoramy, odzwierciedlane w widokach od końca XV w. Przykładem bezmyślności planistów jest widok z Kopca Kościuszki na Wawel, z którego zdaje się wyrastać Elektrociepłownia w Łęgu. Począwszy od lat 70. a zwłaszcza 80. rolę lokalnych dominant pełnić zaczęły kościoły. Ich autorzy nie zawsze znajdowali jednak formy przestrzenne, różniące się radykalnie od „estetyki blokowisk”.

Ówczesne przekształcenia wsi przyniosły eliminację tradycyjnej zabudowy na rzecz „pudełkowych” domów wypełniających wiejskie przestrzenie od Bałtyku po Karpaty. Za zniszczeniami tymi nie mogła nadążyć ochrona zabytków. Dzięki wysiłkom środowisk konserwatorskich, zwłaszcza wieloletniego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Hanny Pieńkowskiej i jej zastępcy Mariana Korneckiego, uratowano niektóre enklawy, w tym szczególnie cenne krajobrazy podhalańskiego Chochołowa i centrum Lanckorony oraz stworzono – znacznie skromniej, niż w zamierzeniach – sieć skansenów (Pieńkowska, 1969).

Odwracanie niekorzystnych tendencji objęło zrazu ochronę zabytków. Powołanie Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa (1978) zapoczątkowało dynamicznie rozwijający się proces odnowy zespołów zabytkowych, aczkolwiek w początkowym okresie nie bez katastrofalnych pomyłek w postaci wyburzania wewnątrz blokowisk w obrębie lokalnego układu urbanistycznego (Krasnowolski, 2004b). Umieszczenie najcenniejszych mapolskich kościołów drewnianych na liście światowego dziedzictwa UNESCO – pośmiertny

sukces Mariana Korneckiego – ostatecznie chyba odwróciło tendencję eliminowania tych dominant tradycyjnego wiejskiego krajobrazu.

Upadek PRL i powstanie niepodległej **III Rzeczypospolitej** stworzyły nadzieje na odmienne ujęcie relacji pomiędzy tradycją a współczesnością. W skali krakowskiej już *Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa* (1986-1988) zakładał powstrzymanie rozrostu miasta z uwzględnieniem uwarunkowań ekologicznych; tendencje te podtrzymał i rozwinął plan ogólny z lat 1988–1994 (oba opracowane pod kierunkiem Zbigniewa Ziobrowskiego; Trafas, 2000). Postępowała – i wciąż postępuje – rewaloryzacja zespołów zabytkowych Krakowa, podejmowana też w innych miastach, często decydująca o przywracaniu kulturowych walorów krajobrazowi. Jednak na nieprzezwyciężone dziedzictwo PRL-u nałożyły się współczesne zagrożenia: komercyjne traktowanie przestrzeni, napór wielkich inwestycji o banalnej architekturze, narastające zagrożenia dla enklaw zieleni i terenów rekreacyjnych, przekształcenia autentycznych zabytków w ich karykatury (np. zamku w Wytrzysszce nad Dunajcem). Brak konserwatorskiej świadomości wśród decydentów znajduje odzwierciedlenie w planach urbanistycznych, nie określających stref ochrony konserwatorskiej. Wartość materialna terenów w centrach miast – w tym w Krakowie – jest poważną siłą nacisku na urzędowe decyzje. Panoramy Krakowa nadal ulegają niszczeniu (hotel „Sheraton” przesłonił ostatni już relikw widoku na historyczne centrum od strony południowo-zachodniej). Budynek Centrum Kultury Japońskiej nie stał się niestety precedensem dla porządkowania krakowskich bulwarów wiślanych, zaś koncepcja osiedla „wysokościowców” w rejonie hotelu „Forum” jest antytezą propozycji słynnego architekta japońskiego, który bezbłędnie odczytał ideową wymowę krakowskiego krajobrazu.

Literatura

- Anders J., 1980: Die deutschen Siedlungen in Galizien, „*Eckhartschriften*”, zes. 5, Wien.
- Aus Erfahrungen gesammelter theoretisch-praktischer Unterricht in dem Strassen- und Brückenbau, Zweibrücken 1786.
- Bałus W., Mikołajska E., Wolańska J., Urban J., 2004: Sztuka sakralna Krakowa w wieku XIX, cz. I, Kraków.
- Banach J., 1992: Dawne widoki Krakowa, Kraków.
- Beiersdorf Z., 1996: Ochrona i konserwacja dóbr kultury w Krakowie w latach 1944-1989. Próba oceny, [W:] Kraków w Polsce Ludowej, red. J. M. Małecki, Kraków.
- Beiersdorf Z., Krasnowolski B., 1993: Urbanistyka, architektura i sztuka, [W:] Dzieje miasta Nowego Sącza, red. F. Kiryk, S. Płaza, t. 2, Kraków.
- Beiersdorf Z., Laskowski A., (red.) 2001: Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej, Jasło.
- Beiersdorf Z., Purchla J., 1997: Dom pod Globusem: dawna siedziba krakowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej, Kraków.
- Berdecka A., 1982: Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370), Wrocław.
- Bieniarzówna J., Małecki J. M., 1984: Kraków w wiekach XVI-XVIII, [W:] Dzieje Krakowa, t. 2, Kraków
- Bicz-Suknarowska M., Niewalda W., Rojkowska H., 1996: Zabudowa ulicy Kanoniczej w Krakowie na tle urbanistyki średniowiecznego Okołu, [W:] Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, t. 1, Warszawa.
- Błażkiewicz A. H., 1971: Powstanie polskiej prowincji reformatów, *Nasza Przeszłość* 14.
- Bogdanowski J., 1964: Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Problem konserwacji i adaptacji dla turystyki, *Ochrona Zabytków* 17, zes. 4.
- Bogdanowski J., 1976: Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

- Bogdanowski J., 1989: Warownie i zieleń Twierdzy Kraków, Kraków.
- Bogdanowski J., 1993: Sztuka obronna. Natura i kultura w krajobrazie Jury, Kraków.
- Bogdanowski J., 1996: Urbanizacja Krakowa w dobie PRL, [W:] Kraków w Polsce Ludowej, red. J. M. Małecki, Kraków.
- Bogucka M., Samsonowicz H., 1986: Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Broch R., Hauptmann H., 1918: Die Westgalizischen Heldengraber Aus den Jahren des Weltkrieges 1914-1915, Wien.
- Broński K., 1986: Ruch budowlany w Krakowie pod okupacją hitlerowską, *Rocznik Krakowski* 53.
- Chotkowski W., 1918: Księcia prymasa Poniatowskiego spustoszenia kościelne, Kraków.
- Chwalba A., 2002: Kraków w latach 1939-1945, [W:] *Dzieje Krakowa*, t. 5, Kraków
- Chwalba A., 2004: Kraków w latach 1945-1989, [W:] *Dzieje Krakowa*, t. 6, Kraków
- Dayczak-Domanasiewicz M., 2007: Architektura dworu biskupów krakowskich na Prądniku Białym na tle rozwoju nowożytnego budownictwa rezydencjonalnego okolic Krakowa, [W:] Pałace i wille podmiejskie Krakowa, red. J. Małecki, Kraków.
- Davies N., 1998: Europa. Rozprawa historyka z historią, Kraków.
- Demel J., 1957: Kraków na przełomie XIX i XX wieku na tle rozrostu i wcielenia przedmieść i gmin podmiejskich (1867-1945), [W:] Kraków, studia nad rozwojem miasta, red. J. Dąbrowski, Kraków
- Duda E., 1998: Stara Bożnica na krakowskim Kazimierzu, *Krzysztofor* 20.
- Duda O., 1995: Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej, Warszawa.
- Firlet E. M. 1998: Najstarsza panorama Krakowa, Kraków.
- Fischinger A., 1976: Główne kierunki włoskiej twórczości renesansowej w Polsce XVI wieku, [W:] *Renesans. Sztuka i ideologia. Materiały Sympozjum Naukowego Komitetu Nauk o Sztuce PAN, Kraków, czerwiec 1972 oraz Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, listopad 1973, Warszawa.*
- Fischinger A., 1989: Renesansowa kultura artystyczna Krakowa – architektura i rzeźba, [W:] Kraków w dobie Renesansu. Materiały z sesji naukowej z okazji Dni Krakowa w roku 1986, red. J. M. Małecki, Kraków.
- Fischinger A., 2003: Początki nowożytnych pałaców miejskich w Krakowie, [W:] Pałace miejskie Krakowa, red. J. Małecki, Kraków.
- Frodyma R., 1995-1997: Galicyjskie cmentarze wojenne. Przewodnik, t. 1-3, Pruszków.
- Frycz J., 1975: Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918, Warszawa.
- Gapski H., 1993: Klasztory krakowskie w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. Analiza przestrzenna środowisk zakonnych, Lublin.
- Gawlas S., 1999: Ulica a zmiany krajobrazu miejskiego w okresie lokacji, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 47, nr 1-2.
- Gieysztor A., Roslanowski T. red., 1976: Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne, Warszawa–Poznań–Toruń.
- Grodziska-Ożog K., 1987: Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803-1939), Kraków.
- Haupt Übersicht der seit dem Erscheinen Ergänzungstabellen zur Strassentrakte von Galizien in dem Strassenwesen dieses Landem eingetretenen Veränderungen, 1837.
- Hirschberg A., 1925: Stosunki osadnicze w dobrach klasztoru tyńckiego w początkach jego istnienia, Lwów.
- Holewiński M., 1989: Nieznany plan budowy Twierdzy Kraków z 1852 roku, *Rocznik Krakowski* 55.
- Janczykowski J., 2000: Fortyfikacje Podgórze, [W:] Podgórze w dziejach wielkiego Krakowa, red. J. Małecki, Kraków.
- Janczykowski J., 2004: Zamek Jerzego Zbaraskiego w Pilicy. Rezydencja militaris, [W:] Dzieło sztuki a konserwacja, Kraków.
- Jeckel F. J., 1809: Galiziens Strassen- und Brücken-Bau nach dem System des Herrn Johann Gross, Wien und Triest.
- Klein F., 1911: Planty krakowskie, Kraków
- Knaus K., 1893: Nie dajmy zasłaniać Wawelu!, Kraków.
- Kolatschek J., 1860: Geschichte der evangelischen Gemeinde in Biala in Galizien.
- Kołodziejcki S., 2001: Przegląd archeologicznych badań średniowiecznych budowli obronnych w dolinie

- Prądnika i w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, [W:] XX Lat Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych Województwa Małopolskiego. Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, red. J. Partyka, Ojców.
- Komorowski W., 1997: Domy Rynku krakowskiego w XVI i XVII wieku (do pierwszego najazdu szwedzkiego), [W:] Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku, Biblioteka Krakowska 136.
- Komorowski W., Krasnowolski B., 1996: Architektoniczny pejzaż Krakowa około roku 1400, [W:] Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, t. 1, Warszawa.
- Komorowski W., Sudacka A., 1995: Architektura linii kolejowej Karola Ludwika, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury* 40, z. 2.
- Komorowski W., Sudacka A., 2003: Die Architektur des Eisenbahnnetzes des Erzherzogs Karl Ludwig, [W:] *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa*, zes. 4 *Kunstgeschichte*, red. A. Glaser, Z. Kowalska, J. Byczkowski, J. Gadowski, S. Grodziski, Wien.
- Kornecki M., 1982, 1983: Problemy pejzażu kulturowego wsi, *Ochrona Zabytków* 34, 35.
- Kornecki M., 1984: Wiejski krajobraz kulturowy. Oblicze – elementy – przemiany, [W:] Ochrona krajobrazu kulturowego – między dokumentacją a realizacją, seminarium konserwatorskie PKZ, Warszawa.
- Kornecki M., 1987: Miejsce budownictwa drewnianego w krajobrazie kulturowym Polski, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 32, nr 3-4.
- Kornecki M., 1988: Wieś i miasteczko – krajobraz czasu minionego, Sprawozdania z Posiedzeń. Komisji Naukowych PAN Oddz. w Krakowie, 32/1.
- Kornecki M., 1991: Krajobraz kulturowy, perspektywy badań i ochrony, *Ochrona Zabytków* 44, nr 1.
- Kornecki M., 1994: Miejsce kościołów drewnianych w przestrzeni kulturowej Polski, *Wiadomości Archidiecezjalne Łódzkie* 68, nr 9.
- Kornecki M., 1999: Kościoły drewniane w Małopolsce. Zagadnienia uwarunkowań oraz systematyki typów i form architektury (od średniowiecza do XX wieku), Kraków.
- Kornecki M., Majka M., Zań G., Cabała A., Krynica, materiały do studium historyczno-urbanistycznego, Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego, 1974
- Krasnowolska M., Kmietowicz-Drathowa I., 1998: Krakowska Skałka: topografia i zabudowa, *Studia Claramontana*.
- Krasnowolski B., 1971-1972: Powstanie i rozwój uzdrowiska w Szczawnicy, Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego.
- Krasnowolski B., 1988: Rozwój urbanistyczny i architektoniczny miasta żydowskiego na krakowskim Kazimierzu, *Krzysztofor* 15.
- Krasnowolski B., 1992: Ulice i place krakowskiego Kazimierza, Kraków.
- Krasnowolski B., 1993: Rozwój przestrzenny Żywca, [W:] O sztuce Górnego Śląska i przyległych ziem małopolskich, red. E. Chojecka, Katowice
- Krasnowolski B., 1997: Rozwój urbanistyczny Białej do początku XIX wieku, *Bielsko-Bialskie Studia Muzealne* 3.
- Krasnowolski B., 1998: Zapomniane sanktuarium maryjne i lateraneńskie z 1. połowy XVII wieku w Suchej: wielka treść skromnej formie, [W:] *Festina lente*. Prace ofiarowane Andrzejowi Fischingerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, red. M. Piwocka, D. Nowacki, Kraków.
- Krasnowolski B., 1998a: Zabytki i wartości kulturowe, w: Sucha Beskidzka, red. J. Hampel, F. Kiryk, Kraków.
- Krasnowolski B., 1999: Rozwój przestrzenny, zabytki i wartości kulturowe, [W:] Chrzanów. Studia z dziejów miasta, red. J. Motyka, wyd. Muzeum w Chrzanowie, t. II, cz. 1, Chrzanów.
- Krasnowolski B., 1999a: „Przeciw zamierzeniu rozebrania”. Przyczynek do dziejów drewnianego kościoła z Komorowic, [W:] Prace ofiarowane Marianowi Korneckiemu w siedemdziesięciopięciolate urodzin, *Teki Krakowskie* 9.
- Krasnowolski B., 2002: Dzieje budowy, architektura i symbolika kościołów św. Aleksandra i Matki Boskiej Anielskiej w Dąbrowie Górniczej, *Nasza Przeszłość* 98.
- Krasnowolski B., 2003: Studie über österreichische Architektur, Städtebau und Raumplanung in Galizien in den Jahren 1772-1815, [W:] *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa*, zes. 4 *Kunstgeschichte*, red. A. Glaser, Z. Kowalska, J. Byczkowski, J. Gadowski, S. Grodziski, Wien.
- Krasnowolski B., 2004: Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV

- wieku, cz. 1-2, Kraków.
- Krasnowolski B., 2004a: Kazimierskie miasto żydowskie i jego zabudowa w świetle niektórych przekazów źródłowych, *Krzysztofora* 22.
- Krasnowolski B., 2004b: Odnowa zabytków Krakowa. Geneza, cele, osiągnięcia, zamierzenia, wyd. Renowacje i Zabytki, Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, Kraków.
- Krasnowolski B. (red.) 2004: *Fablok w Chrzanowie, monografia*, Chrzanów.
- Krasnowolski B., 2005 Trzy układy przestrzenne Nowego Targu, Wierchy.
- Krasnowolski B., 2006: Kraków – Przestrzeń miejska, [W:] Kraków – dziedzictwo wieków, wyd. Muzeum Historyczne m. Krakowa, red. J. Małecki, Kraków.
- Krasnowolski B., 2007: Historyczne przemiany krajobrazu Krakowa, referat na sesji Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków 2007, w druku.
- Krasnowolski B., Małecki J., 2000: Podgórze, hasło [W:] *Encyklopedia Krakowa*, Kraków.
- Krasnowolski B., Niewalda W., 1979: Alwernia, studium historyczno-urbanistyczne, maszynopis, archiwum Małopolskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.
- Krasnowolski B., Rączka J. W., 2007: Królewska rezydencja w Łobzowie, [W:] *Pałace i wille podmiejskie Krakowa*, red. J. Małecki, Kraków.
- Krassowski W. C., 1977: Problemy genezy, przemian i ochrony krajobrazu osadniczego ziem Polski, Politechnika Warszawska, Instytut Architektury i Planowania Wsi, Warszawa 1977.
- Kratter F., 1786: Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistisch und Menschenkenntnis, Leipzig.
- Kret W., 1967: Problematyka artystyczna kościoła oo. kamedułów na Bielanych pod Krakowem, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 12.
- Kuhn W., 1981: Geschichte der deutschen Sprachinsel Bielitz (Schlesien), Würzburg.
- Kurnatowska Z., 2005: Kraków i ziemia krakowska w procesie formowania się państwowości na ziemiach polskich, [W:] *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej*, red. Jerzy Gadomski, Adam Małkiewicz, Teresa Rodzińska-Choraży, Andrzej Włodarek, Kraków.
- Kuropatnicki E. A., 1786: Geografia albo doładne opisanie królestw Galicyi y Lodomerii, Przemysł.
- Laberschek J., 2000: Czy istniał w średniowieczu system obrony na Jurze? Uwagi na marginesie książki Marcelego Antoniewicza, *Teki Krakowskie* 12.
- Langerówna H., 1929: System obrony doliny Dunajca, Kraków 1929.
- Laskowski A., 2002: Ekspansja lwowskiego środowiska architektonicznego na zachód na przełomie XIX i XX wieku, *Przegląd Wschodni*.
- Lepucki H., 1938: Działalność kolonizacyjna Matii Teresy i Józefa II w Galicji, 1772-1790, Badania z dziejów społeczno-gospodarczych, red. F. Bujak, t. 29, Lwów.
- Łabęcki H., 1841: Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym, Warszawa.
- Małkiewicz A., 1985: Kościół Świętych Piotra i Pawła w Krakowie, Kraków.
- Małkiewicz A., 1992: Barokowa sztuka w Krakowie, [W:] *Kraków sarmacki*, red. J. Małecki, Kraków.
- Małkiewicz A., 2003: Rzym a barokowa architektura Krakowa, *Rocznik Krakowski* 69.
- Małkowska-Holcerowa T., Kleszczyńska B., 1975: Wczesnobarokowa rezydencja Lubomirskich w Wiśniczu, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji PAN” 18.
- Manecki A. (red.), 1981: Quo vadis, Cracovia?, wyd. Polski Klub Ekologiczny, koło AGH, Kraków.
- Marsch A., 2003: Podróż przez centrum Europy. Obrazy z podróży palatyna Ottheinricha z lat 1536/37, Potsdam.
- Miłobędzki A., 1980: Architektura polska XVII wieku, Warszawa 1980.
- Mitkowska A., 1990: Sacro-monte – park pielgrzymkowy, Kraków.
- Mitkowska A., 2003: Polskie Kalwarie, Wrocław.
- Niewalda W., 1975: Fazy rozwojowe zamku w Wiśniczu w świetle badań architektonicznych, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji PAN” 18.
- Paldus J., 1916: Die Einverleibung Galizien und der Bukowina in die sterreichische Monarchie im Jahre 1772 und Landesaufnahme durch den K.K. Generalquartierstab 1775-1785, *Mitteilungen der K. K. Geogr. Gesellschaft in Wien* 59.

- Państwowa fabryka związków azotowych w Mościcach, 1930, Kraków.
- Pasiecznik J., 1992: Kościół i klasztor Reformatów w Zakliczynie nad Dunajcem, Kraków.
- Pencakowski P., 1993: Cmentarze wojenne z lat 1914-1918 w Galicji. Przegląd problematyki, [W:] Przed wielkim jutrem. Sztuka 1905-1918, Warszawa.
- Peroś J., 1910: Kraków w planach konkursowych, Kraków.
- Pianowski Z., 2006: Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa, [W:] Kraków w chrześcijańskiej Europie X-XIII w., 2006.
- Piechotkowie M., K., 1999: Bramy nieba: bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, Warszawa.
- Pieńkowska H., 1969: Problem organizacji parków etnograficznych Ziemi Krakowskiej, Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku 10.
- Pieńkowska H., 1977: Nowe metody planowania konserwatorskiego, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury* 11, 1977.
- Pieradzka K., 1937: Kraków w relacjach cudzoziemców X-XVII wieku, *Rocznik Krakowski* 27.
- Piotrowicz J., 1990: Dole i niedole Wieliczki za panowania ostatnich Jagiellonów i królów elekcyjnych (do „potopu” szwedzkiego), [W:] Wieliczka, dzieje miasta (do roku 1980), red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków.
- Piniński L., 1912: Piękno miast i zabytki przeszłości, Lwów 1912.
- Poleski J., 2005: Grody państwowe na terenie Małopolski od XI do połowy XIII wieku, [W:] *Lapides viventes*.
- Potępa S. (red.) 1994-1995: Tarnów. Wielki przewodnik, red. S. Potępa, Tarnów 1994-1995.
- Purchla J., 1979: Jak powstał nowoczesny Kraków. Studia nad rozwojem budowlanym miasta w okresie autonomii galicyjskiej, Kraków.
- Purchla J., 1992: Matecznik polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w dobie autonomii galicyjskiej, Kraków.
- Purchla J., 2005: Hubert Ritter i hitlerowskie wizje Krakowa, *Rocznik Krakowski* 71.
- Radwański K., 1975: Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny, Kraków.
- Radwański K., 2003: Wielkie kopce krakowskie i próba uściślenia ich chronologii, *Rocznik Krakowski* 69.
- Rakowicz J., 1913: O wprowadzeniu w życie planu regulacji miasta w ogóle i w zastosowaniu do Wielkiego Krakowa, Lwów.
- Rolle K. (wyd.), 1931: Kraków. Rozszerzenie granic 1909-1915, Kraków.
- Ross J., 1973: Architektura drewniana w polskich uzdrowiskach karpaccich 1835-1914, [W:] Sztuka drugiej połowy XIX wieku, Warszawa.
- Schlesinger W. hrsg, 1975: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, *Vorträge und Forschungen* 18, Sigmaringen.
- Seefeld F., 1935: Quellenbuch zur deutschen Ansiedlung in Galizien unter Kaiser Joseph II, w: Ostdeutsche Forschungen, wyd. V. Kauder, *Plauen in Vogtlande*, t. 3.
- Solewski R., 2005: Franciszek Mączyński (1874-1947), architekt krakowski, Kraków.
- Stapf A. J., 1902: Sprawa regulacji miast i miasteczek w Galicji, Tarnów.
- Steinbach L. von, 1944: Das sterreichische Postwesen in bezden Galizien und in der Bukowina in den Jahren 1772-1820, t. 2, Lemberg, Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Manuskrypt, sygn. 297.299.C.
- Sudacka A., 1995: Sukiennice krakowskie w XIX wieku – bazar czy świątynia sztuki?, *Rocznik Krakowski* 61.
- Szczotka S., 1949: Studia z dziejów prawa włoskiego w Polsce, *Czasopismo Prawno-Techniczne* 2, Poznań.
- Szydłowski T., 1919: Ruiny Polski, opis szkód wyrządzonych przez wojnę na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej, Lwów.
- Świszczowski S., 1961: Założenie i rozwój Kazimierza, *Biuletyn Krakowski* 3.
- Tomkowicz S., 1909: Piękność miast i jej ochrona, Kraków.
- Tondos B., 2004: Styl zakopiański i zakopiańszczyzna, Wrocław.
- Trafas K., 2000: Plany urbanistyczne, [W:] Encyklopedia Krakowa, Warszawa-Kraków.
- Ulanowski B., 1892: O założeniu i uposażeniu klasztoru Benedyktyn w Staniątkach, *Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filozoficzny*, ser. 2, t. 3, Kraków.
- Wagner R., 1921: Der Bielitzen Zion in en Predigten seiner Pastoren, Bielitz.

- Wieś i miasteczko. Materiały do architektury polskiej, wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Warszawa 1916.
- Widawski J., 1973: Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV w., Warszawa.
- Wiślicki J., 1850: Opis Królestwa Polskiego pod względem historycznym, statystycznym, rolniczym, fabrycznym, handlowym, zwyczajowym i obyczajowym, t. I, Warszawa.
- Witkowska A., 2002: Przestrzeń sakralna późnośredniowiecznego Krakowa, [W:] *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa.
- Wyrozumska B., 1993: Czy Jan Olbracht wygnał Żydów z Krakowa, *Rocznik Krakowski* 59.
- Zientara B., 1975: Henryk Brodaty i jego czasy, Warszawa.
- Zubrzycki Sas J., 1910: Styl nadwiślański jako odcień sztuki średniowiecznej w Polsce, Kraków.
- Żółciak J., 1996: Wolne Królewskie Miasto Podgórze, Płaszów – Rybitwy – Przewóz. Zarys przemian historycznych, Kraków.
- Żywirska M., 1955: Kolonia Reden w Dąbrowie Górniczej – najstarsze osiedle w Zagłębiu Dąbrowskim, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr 1.

Summary

Human activity turns natural landscape into cultural landscape. In extreme situations, when this results in devastation, it is more proper to speak about devastated than cultural landscape.

The processes of landscape changes may be divided into historically-conditioned phases, and the transformations that occurred in Krakow Province (Ziemia Krakowska) are representative for the entire country. The most ancient phase to be sufficiently traceable in archaeological sources (8th–9th century AD) included the construction of graves and baileys (especially Wawel and Okół), and establishment of necropolises accentuated by man-made mounds (kurgans).

The first centuries of Christianity brought about significant changes. The geography of the baileys (except for Wawel) began to change in the middle of 11th century with the arrival of first stone constructions. The settlement based on German Law played a key role here. After the initial phase in first half of 13th century, the process intensified in the latter half of 13th and in 14th century. The geometrical plans of most towns and villages were developed according to the principle of full divisibility of the land; they included settlement centres (urban grid-based solutions, central squares in villages) and their economic backgrounds, inscribed precisely into strictly defined borders of all towns and villages: surveying of agricultural lands (divided into Franconian manses (laneus franconicus), earmarking sites for meadows, pastures, and forests. Systemically conducted, such actions resulted in the settlement base that is still legible in contemporary plans. In this way threedimensional spatial systems were shaped over the centuries. The connection between settlement structures with the natural landscape resulted from strategic reasons: protection from floods, and soil quality.

Late Middle Ages and modernity (from 15th to mid-18th century) marked secondary changes in the planned settlement systems: the development of suburbs and hamlets rather than isolation of new settlement systems from earlier ones, and major transformations in the development itself. Krakow cityscape, dominated by multi-storey, solid (brick or stone) developments was an exception already towards the end of 14th century. The 'standard' development consisted of single-storey, wooden houses, with regional differentiations perceptible already in 18th and 19th centuries. Church towers provided dominant elements, manors surrounded with parks developed in the places where charters located the seats of district leaders (Polish wójt, Latin: advocatus) and headmen (Polish: sołtys, Latin: scultetus), holy figures were put up on borders and along roads among especially planted trees, valleys served the development of fishponds (present in great numbers in the Duchies of Zator and Oświęcim), and mills. The countryside of the turn of the period was glorified in 20th century as an epitome of the native village and town.

The time of Enlightenment brought certain corrections. Following the achievements of the Great Sejm (Sejm Wielki), the shaping of modern Krakow began by incorporation of satellite towns and independent villages. The reforms introduced by Emperor Joseph II (1780–1790) in Galicia brought about a

few rationally planned urban systems (Podgórze, the new centre of Biata) and rural systems (colonies) and charting of "the Imperial Route", which straight, avenue-like sections differed from the winding medieval roads. Parks provided a new element in city programmes from the 1st half of 19th century onwards.

Since mid-19th century a necessary condition for city existence were railway lines that introduced new elements into the countryside: bridges, embankments, buildings. The time of Galician autonomy not only brought the development of brick buildings to the cities and towns of Galicia but also greatly expanded their sizes. Rural landscape would, nevertheless, change only to a lesser degree: late in 19th and early in 20th centuries diminutive, historical churches were began to be replaced by new "giants". The medieval lay of the land in the Russian Partition was obscured by demarcation of new property divisions resulting from the repressions that followed the uprisings.

The period between the two world wars was the time of developing structures that harmonised with the landscape, as e.g. the industrial and settlement complex of Mościce near Tarnów.

A reflection of Nazi occupation in the landscape are the proofs for criminal racial segregation: districts for Herrenvolk, the walls of Jewish ghettos, and concentration and death camps including KL Auschwitz.

The Stalinist variation of totalitarianism led to 'ideal' compositions to the like of 'socialist' urban developments and the architecture of Nowa Huta and its panoramic relations to the Steel Mill. The mushrooming and sprawl of industry enforced the development of concrete jungles so typical for the People's Republic of Poland. These mockeries of the idea of "the garden city" destroyed the panoramas of nearly every city, with Kraków in the lead. The contemporary transformations of rural architecture resulted in elimination of traditional development in favour of 'cube-like' houses scattered in the landscape from the Baltic Sea in the north to the Carpathians in the south.

Unmanaged legacy of the People's Republic was aggravated by contemporary threats including commercialisation of space, pressure of major developments offering no more than banal architecture, increasing threat to the greeneries and recreational areas, and transformation of authentic elements of heritage into their caricatures (as in the case of Tropsztyn castle). Lack of heritage conservation awareness among the decision makers is mirrored by urban zoning plans that do not define heritage protection zones.

Translated by: Piotr Krasnowolski

dr hab. Bogusław Krasnowolski, prof. AP w Krakowie
bkrasnowol@interia.pl